

Дыла дьыбара

Дыла дьыбара (ахты)

Аммосов Тит Николаевич
Дирин бөл. олохтооһо.

Дымлаа дымбара.

Малдыахси уфук сирэ-уота кэрэ аймалаах, үтүс киһи-сүөлү үөскээн-төрөөн, олох аасыт сирэ - Куула Саксыраа дьэни аатырар. 1931 сыл ахсынньы 25 күнүгэр Николай Алексеевич, Февронья Иннокентьевна Собакиннарга алтыс оҕонор төрөөбүтүн. Ити сыл мин икки ыйдаахпар ийэм Хобороос сабыргэхтэтин маалдан олбута, мин ийэ сылаас сыманымтан, сылаас эмийин үтүттэн матаан, кыһаа оҕо 60 саастаах кырдыаҥас аҕабар киһи көрүүтүгэр хаалбытым. Киһи кыра оҕону көрөр кыаҕа суох буолан, оҕото суох Попов Охонносооххо ииттэрэ биэрэр. Ол эрээри Охоннон эмээхсинэ өлөн, салгыт Аммосов Егор Никифоровичтаахха биэрэллэр, бу маа кохорттаах дьон түбүктөрү элбэх буолан аккаастаанан оҕото суох маага Колесов Алексей Васильевич, Анастасия Николаевналаахха биэрэллэр. Бу дьон олох рахыттан кыайан хаампат, балтыраа саастаах оҕону, олох төрөппүт оҕо оҕостон биэс сааспар дьылы улаатыннаран, сүүрэр-көтөр, толору ийэлээх-адалаах оҕо буолан, сүһүөхпүн маан истэхпинэ аны аҕам Алексей сэллик марыҥа маалдан күн сириттэн барбыта. Саамай истин иһирэх маанылаах минигиттэн күнэ тахсар күндү киһим, аҕам өлөн хаарманнаах оҕо сааһым түннэри толкөлөмкүтэ. Ийэбинээн Настаалыын иккэйбэх хаалан хаалбытыт. Ити омордохпутуна, аҕам олбүтүн биир сылап кэинэ, ийэбин дуруускалааннар Хадаар киһитэ Луковцев сүтүннэрэн көргөн ылымта. Минигин ийэм: «оҕобун илдьэ барабын» - дьэни туруорсуутун ылымматах: «төрөппөтөх оҕон дин, дьоннор хааллар» - дьэни мааларбатах, ийэм кэлэн көрсөн кэпсиринэн сиино, мин ийэм атабыттан кууһан туран ытаабыт - аймаммыт үһүбүн. «Ийэ минигин илдьэ бар, улааттахпына эйигин көрүм-харайыам» - дьэни уйа-хайа суох ытты-ыттыбын көрдөспүт үһүбүн. Ону көрөн туран Луковцев: «Мин аһтах эмнэ уол оҕолоопун уонна аҕар дьоммут дин оҕолонусхут буолааҕа дин» - дьэни аам гынан, минигин ийэбиттэн хастым тардан ылаан оҕоннордооххо туттаран кэбиспит. «Төһө да аһынан-айманан хараһым уута таҕыстар, көргөн тахсар баҕа баһыйан мин эйигин быраҕан барсыбытм» - дьэни ытты-ытты айманара, соботох сымдырыттан хараастан, мин тыһыннаахпын, баарбын иһиттэбин: «Биригэ сымдымнабыт дьэни айманар этим» - дьэнтээбитэ. Ити кэмдэ Хоту көһүүттэн кэлбит убайым Хабырыс оҕолрун кытта өүөрдөһөн оморор этэ, мин киһини ыңыра сымдымбыппын дьонно ыһыһахтаһа. Минигин аны улахан убайым Баһылай кэлэн илдьэ барбыта, манна адыһийим Өлөксөөс баара, үһү оморбуппун. Баһылай маалдар буолан икки оҕо көрүүтүн марырбатан, иһипит аҕабынаан Охоннонуун сүбэлэһэн, уол оҕото суох Аммосов Николай Петрович, Мария Васильевна икки кыыс оҕолоох маага ииттээххэ биэрэллэр. Оччотоогу кэмдэ алта сааһыгар сымдыар оҕо улахан туһа буолара. Мин дьэнтэ кынат оҕо буолбутум, кыра оҕо холутар бүшпөт үлэ минигин олус илиһиннэрибэтэ, хаста да күрүү, саһа-куота сатаабытым, ити майгыт киһи олус хайраммат, сэмэлэнэр этим. Эдрийим Өлөһөн, улахан оҕо атын дьарыктааҕа, үксүгэр атаах өттө баһыйара. Улахан адыһийим Матрена куоракка эмчит үөрөбөр

үөрөнэрэ, сайынын сыһыалаар кэлэбинэ мингин сууйара-ыраастыыра, дүөктөөх мыйыла алаан оһон сыйлаас ууга, кирдөөх эһини нымды сууйан, баттахын кырыһан, быһын ыраастыыра, ити иһэн муну юонини кэтэһэрим, кэлэбинэ кэһилээх, ырбалхы тааһаах буолара, эмтөөх калык эмтиирэ.

Сэрин иининэ дойдута дьон-сэргэ олбо кубарана суоҕа, бары үлэни-хамсы, үлэ туһа дини ким да кымтэн да хаамсыбакка уопсай сүбэни-смадьан үлэниилэрэ, бэйэ-бэйэлэрин ытыктыылара. Эдэр ыччаттар слаймуну кэһиэ дөрүи-дөрүи Күндүлгэ көрсөн кэпсэтэлэрэ, үөрэмэлэрэ-көтөлөрө, иинини олохторун ырааһар ыттар, араас оонньуулары оонньуулар холобур: атах-ижи, күүс холобуута, кыыстаах уол хоһуйсуулар, уопсай түһүлгүлээн ырыа-тойук, көр-нар күөстүү оргуйара. Кыра оҕолор биһиги кинилэри ымысыра, астына көрөрбүт, кинилэр курдук буолоххунутун бабарарбыт. Ордук «Сардаҥа» хокуостан Оконешников Костя, хос аата (Татаар) дини уол баһылыктаах ыччат муһуннаабына ордук күүстээх көр-нар буолара. «Сардаҥалар» ордук сайдыылаахтара. Спектакль бэлэмнэни кэлэн көрдөрөөлөрө, үгүһү элбэти кэпсээлэрэ. Онтон тирах ылан кэпсээммит, өйбүт-санаабыт сырдыра. 1940 сыл, ол да ииниттэн уот кураһынар буолуталыылара, наар ааныга от ыйын бүтүүтэ хаһын түспүтэ, бурдук үлүйөн, аһа хапсыһан хаалара, ол да үрдүнэн быһар ыттар, ордук сэмэһинэй, дьаарыһса бурдук хоттороро. Чорутча, сымс оттору барытын биһигэ астыылара. Биһиги ону кэлэҥэ дэлби сыппыан, отун сыыстаан, хатаран баран суорунаҕа тардарбыт. Чорутчалаах, хап-хара саахар амтаттаах аһыһэскэ буолара, ону бэрт минньигэстик сирбит.

Бэйэм оёо сааһым мала эңеригэр смалдьар, тулаайах сүүр» смалдьар
нужмут кус курдук, дохсун санаата суох, хоргус буола улааппытым. 1940 сыл
Күндүл начальнай оскуолатыгар бастакы кылааска киирбитим. Оччотоогу
маллар алааһынан бытынан олоролоро, оскуолаттан саамай чутас 3-4 км
ыраах олоролоро. Мин адыһыйбисээн, дьукаах оёолору кытта 4 км «Ат
Кулуннаахтан» смалдьан үөрөмүстүм. Үөрөнөр оёолго оскуолаҕа итти аһылык
түтүтэллэрэ, ол олус туһалааҕа. Манаа 1941 сыл саас бастакы кылааһым
ортонон бүтөрбүтүм. Дойдута уот-кураан сатыылаан турара, аһыца олус
күчүкүн үөскээбитэ. Ити сыл «Ытарда» саймылыкка «Кыһыл Сис» холхуос
аһымак ыспытара, дьон бөбө мустай үөрүү-көтүү буола турдаҕына: «Ньымс
оһук уоран сариннэн Советскай Союзка, арбаа границаҕа саба түстэ» - диян
биллэрини калбитэ. Дьэ итинтэн ыла олох түннэстибитэ.

Эдэр, үлэни-хамнаһы кыйлар дьону аарыһайа, сэрин фронутар хомуян калыны садаламмыта. Дойдута сут-кураан буолан от-бурдук үүммэтэҕэ. Ол үһүн үрэх батыстарынан Амманан, Өлүөнэ өрүс скригэр-уотутар оттуу тардастыһыт. Оччотооҕу оҥолору фронна сэрингэ анаан өҥөөх хаарбах төһөрү, быраҕаллыбыт иһити-хомуону хомуттарбыттара. Миниги аҕабын кытаран оскуола эримиэнигэр туруорбуттара, кирпииччэ үктээн оһохторун эримиэнигэр күһүн оскуола аһаллыгыгар, аадымкыт малы-салы салбийһан билим оҥорбуттут. Төһө да, ол олох уустугурдар, ити сый Күндүлүгэ оскуола аһаллыгыта өһүн устуулаарынан: Чаппаалап Бүөтүр Николасвич үтүөкүлүсүт.

киш этэ, Дятковский Егор үөрөһүн саға бүтэрэн калыт эдэр оёо киһи үөрэтэрэ, Степанов Роман Михайлович үлэлиирэ. Мин дьомум өрүскэ от сии көһөн салгым үөрөммөккэ хаалбытым, эдьигийим Өлөөнэ эмиз үөрөммөтүбэ. Өрүскэ олохтоох, атам эдьигийэ Өлөөнө, Прокопий Родисовтар дээн үтүө мааны маллар этилэр. Уоллара Гани - байыаннар үөрэххэ үөрэнэр этэ, кыыстары Настаа - Мархаба үлэлиирэ. Настаа дээн кыра оёо, Кирилла дээн обургу уол оёо бары биригэ кыстаабыппыт, биригэ аһыырбыт. Кириллар көрөн-хараһан дьымы билбөккэ туораабыппыт. Аҕабынан малга оёох оҕорон харчы өлөрөр этибит. Мархаба 1942 сыл сайымыка дээн хас да мал бөлөхтөөн олоһолоро, киһилэр ынахтарын маһырым, маһыатын аһаталлара, оҕуолаба кыһар таҕас тигэн биэрбиттэрэ.

Сэригэр тыһына күн-түүн ыга ылан испитэ, сэригэ барбыт бастыҕ дьоммут онугутар хара сурук калытэ хойдубута, калытэ-атаба суох, кута-сүрө тостубут, иһбэлиит буолан сэригэр тоһонуттан хаарыан дьоммут эрэйдээхтэр эргиллэн кэллилэрэ, тыһынаах эргиллэн сэүэриктэн ылара. Бу дьоммут бу үлүгэр саймактанан, сор-муу эңердэһэн калыттарын да иһин, төрөөбүт дойдularын сузжа-курааҕа малтэх дьаһалтаттан хоргуһан өлбөккө, тыһынаах ордон хаалбыт, баар тутас, аймах-билэ уонна биригэ үөскээбит дьомнорун, кэргэттарын-оҕолорун көрүстэхтэринэ икки өттүттэн харах уулаах, истиц иһирэх көрсүбүү, үөрүү буолара. Сорохтор бэйэлэрэ эрэ хаалбыт буолаллара. Ити олус ыар, дьирц кутурҕаҕа кубулуйара.

Дойду көмүскаа, олоххо тыһынаах буолуу мөккүөрэ, киһи-аймах сүрүн кыһалхата этэ.

Биһиги холхуос сэригиттэн хаалбыт дьомо Намца, Өлөөнэ өрүс хочотутар олохтоохтору кытта кэпсэтэн оттообуттара, дойдularыгар үрүйүнн-харыйаным, сэрбэйэри барытын хоруйан, сыл тахсар от оттоммута дээн кэпсэтэллэрин истэр этим. Дойдута наарын оҕорон сир аайы өрт уота турбута. Ол дьон сиретин олус албаһи ылыта, тура сымдыар киһи олоһон ылар солото суох курдук буолуоталыыра, онно маҕастан ас олус кэмчитэ. Холхуоска маһыыксыттар сайынын ынахтарын күһүгэ түөртэ ыллара, онон борустуой үтүгүн суорат, сүөгэй уутунан үөрэ оттоох бутутас оҕорон, ону ким үлэлииргэ нуормалаан, түтүтэн биэрэллэрэ. Ынах ыатар кэмгэр суорат, бутутас сүрүн аспыт буолара. Ынах уола да ас быстан хоргуһуу сабаланаара. Кэтэх сүөһүлээх маллар үртү астарын, сүөгэй уутун, арымларын олус кэмчилээн тутталлара. Борустуой үтүгү суораттан, тар иһингэр мас уһаакка хаһаанарбыт, онно сызбит балыкпыт унуоһун биригэ да хаалларбакка булкуйа кутан иһэрбит, ити кыһынын сир сүрүн хаһаас маһылаах ас буолара. Сатаатар уот кураантан от үрэх сүһүгү күөллэрэ, алаас сир балыктаах күөллэрэ оҕойо уолан, бадарааннан көрөн барыттар, онон балыктаан, мундулаан ас эбинэр сир ыраа (ыараабыта. Дьэ итинник ыар кэм дойдута бүрүүкээн турдагына, мантан быһаһыыр сулуу БСК(6)П саха сирин обкомун бюротун мунууаһынан, Чурапчы оройуонун холхуостарыттан 30-40 холхуоһу Кэбээйи, Эдьигээн, Булуун оройуонугар балык булуттар көһөрөр дьаһал атырдыах ыйык 11 күнүгэр тахсыбыт. Дьаһал тустаахтарга соһуччу буолбута

быһыһаа, дойдута дьон-сэргэ айманыта, утарсыта, үөһэ сууттар
ытаһыннара, «Хаайынан уонна остөөххө көмөлөһүү быһыһынан көрөн сир-
буор сирэйдикэһит дьэбиттэр үһү» - дьон сураһы өрүскэ олорон истибиһит.
Адабыт Намца дьону кытта оттоһо сымдыра. Ийэбит Маайа олус
айыммыта. Ордук балта Настаа сии кырбас кыра оҕолорун уонна эбэлэрэ
Мотуона үтүө дууһалаах кырдыаһыттын бэйэлэрэ эрэ көбөлөрүн олус
ырааппык ылыммыта. Агалара Минтэ Аммосов сэригэ барбыта, хайдах
туох дьыһаалаа, баара-өлбүтэ биалибат кэмэ ордук аймаабыта. Бу
аймааһын итэ сымдыан минигин Марха детдомутар ылааларын курдук
кэпсэһит этэ, арам адыһыт Өлөөнө эмээхсин. Барбытыгар олус истинник
сыйыһаһа, кыһана, көрөрө-хараһа, үс бырааттарын улахан
Ньукулаастаабы, кыра быраатын кыра Ньукулайдаабы, орто быраатын
Өлөксөйдөөбү, кыһалар олохторутар кыһанар, сүбэ-ама буолара. Кини өйө-
санаата кыһа-холкута, нууччалы-саһаны кытаран кыһа биаскылаабы минигин
олус сөхтөрөрө. Бал оһоно олорор кытайдар холкуос тэриэни бөлөхтөөн
олороллоро, оһо тоһонноро Уйбаанабыс дьини убаастаан ааттыыр кыһалары,
кэргэһиннээн хардарыта сымдыһар истин доһордору, биниги адыһыт
Өлөөнө эмээхсин кэргэһиннээн Борокушайдыын буолаалара. Намца оттуу
сымдыр дьоммут, оттообут отторун олохтоохторго туттаран баран, хоту
балыкка барар буоллубут дьини дьаһал кэлэн, дойдубуттар төһүбүттэрэ.
Адам калбитин кыһа, адыһыт Өлөөнө Марха детдомутар кэпсэһит
кэпсэһитин этэн, минигин детдомца хааларын дьэбитэ (оһо бармаһын
баһарар этим, бэлэм аска-тааска уонна дьаһыһан туран үөрэтэллэрин итэр
этим). Уонна эбэн эһиттэ: «оһо ийэбит, адабыт бааһы суох дойдута буолуо
бука, өрүү итэһэйбэһин. Бу оҕону илдьэн муутулааман, тыһыһах эргийэр
эра, эргийбэт эра уонна итэр бааһыһын өрүү испэр кыһаларбэһин» -
дьэһтэбитэ, ити үтүөкэһиннэх сүбэтин ылымматалары, баһар өргиллэн кэлэр
күһүннэх буолааһыһына тийэн атын өйө-санаа кыһыһа дьини куоһур
оҕостубуттара. Адам үрдүкү сууттарын олус итэһэйэр илдьэх этэ, онтон да
буолуон сөп курдута. Дьэ ити курдук дьоммутун кытта Кэбэйигэ, балыкка
көһөр буолан, дойдубуттар Күндүгэ Намтан иһэр отчуттарын кытта Харачаас
дьини ыһаһыһын илдьэ, оҕоһонон ухуор Буор Ылар сиргэ туораабыһыт.
Буор Ыларга малга ыһаһыһын хааларын баран, салгыы дойдубуттар.
Холуостуут дьон көһөн иһалларын ара утаран көрсүбүһүт, доһуор сьарбаа
малларын тийэн, сорохтор манар ыһаһтарын көлүһүн, холуостарын
ыһаһтарын үүрэн, сатыы кыһан хаамар оҕолорун батыһыннаран, уку-суку
айаһаан иһаллар. Биниги дойдубуттар сэккэй, мал-сал ыла, төрөөбүт
дойдубутун быраһыһаһа дьини Күндүлэ эбэбитигэр тийэһэр салгыы
айаһаабыһыт. Дойдубуттар Күндүлэ тийбэһит аһаардарын хатаан,
дыһаларын аанын маһыһан баттатан баран барбыттара, көрөргө олус
хараастыһаһа, наһаа да хомолтолоох этэ. Бары саба түһэн дьэбит оһоһун
оттон, уу баһан чэй оргутуһан, аһаан баран бокуойа суох хомуммутунан
барбыһыт, ордук иһити-хомуоһу, малы-салы хоппо дьаһыһа хомуһан
уклуппүт, дьэ уонна кыстаабыт, олорбут сирдэриһин, оһо баар өтөхтөрү

хараастан аангарын маһынан баттатан баран, Күндүлбүтүтөр бүтөжик
түүмүтүн бары мустан бижр дьэбэ хоммушут. Улахан дьон олус хараастан
үтүбү-албаһи кэсэһиһтэрэ, олох сиртэн-уоттан барымы бука сынан абабата
буолуо дьээн тойоннуулар. Сэри бастакы сылыгар тутуйуу хэмгэр барбыт
дьонноруун хара суруктара кэлтэлээбитин харах уулаах олорон ахтыспытара,
мар санааба баттатан сацата суох ным баран утуһан турбушут. Сарсыныгар,
сарсыарда бары арда туран, сып-сап хомуйан дьэбит иһикээби малын,
остуолу, олоһостору, иснаабы хайдах урут олобушут курдук туруортаан
баран тахсан ааммытын маһынан баттатан баран, сырым таары түһэн
оскуола дьэ таһынан, айан суолунан малбыт сыһынан анка ыдырдаан тус
арбаа сатыы айаца турумушут. Арбаа тумус тыа хатыс чараныгар
кирээри туран тохтоон кэһиһитин хайһан көрөн иһийэн турбушун, эбэ
барахсан араба долгуннара күн уотутар күлүмүтү, дьырымни тура, иһи
баһи хатыс чараца саһарыһтыһабыт сөбүрүдүтөрө сиккир тыл хамсатар
күүһүн уйбакка, күн уотутар уйдарардым аргыһы тэлээрэн түһэн сир иһи
саһархай өһнөөбүттөр, көрө оһоһуулаах таара дьэбэ үрэх хаалдыһыт
батыһа олорор дьэбэлгэ мин хаһайһыммын дьэбитин көрө көстүүтүн күн
уотутар толбоннуран көрөһиһи көстүбүтэ. Сыр аһыгар олорор оскуола
дьэ, аһаардыһын, баһыһа дьэһиһи үһүн, (ат баһар сөргөбэ хортуус
көтөрдүбүттөр этэ) ол курдук сайыһыттын туран хаалбытара.

Дьэ ити курдук, өстөөх күүһүн өһүлэ, боруон туһа, дойдуну туһа дьээн
ааттан төрөөбүт төрүт буору хааларан айаца турумушут. Дьоммутутар
Буор Ыларга тийиһиһиһтэр сүбүлээхтэр ара хаалбыттар, сорохторун Киров
борохуотунан ыга симиһи илдьиһтэр этэ, үксэ кырдыһаһы, оһону-урууну,
өһү баһатахтар талах быһыһыгар отуу курдук оһостон олоролор этэ. Минни
күүһүн илдьэ иһэр ыһахтар, аттар маным үлэбэ аһабытара. Ол үлэ
наһаа сүүрүлээх-көтүүлээх үлэ этэ, хаһа да буолан маным буоламмыт
сүтүтэ суох хомуйан аһаан даага хаһарбыт, түүһүн улахан дьон манымалара.
Баһаан иһиһи бүтүүтэ буолан түүһүн хаар, хаһын түһэр буолан уонна өрүс
чэлгэһэ, тылаа-кууһа, аһаас хаһаан аһыгар олорор буоламмыт олус тоһон,
тиһирэһи хонорбут, тохтоло суох кутта отторбут. Ити оһордохпутуна бороһуот
каһа дьэһи мксатан, минни бурарыһан аһаары сырыттаһыһана,
«даххаһыһыман, өссө аһы сатыы олоруоххут дуо» - дьээн буһарбыт аһыһын
торо тьэһи, оттубут уоһуһун умуруорбуттара, үгүстүк аһахтик үөһүттэрэ,
моһуттэрэ. Ити хаһыс сыһыан, биһиги Кэбээһигэ тийиһиһи, өһү тийиһи
хоргуһан өһү саһаһыһыта буолбутун, кэһи тыһыһаах ордон баран
саһыһыһи. Ити мар үтүргэн соруһан илдьи, өһү аартыгар умса аһыһы
эһитин билбиһиһи. Саха киһитигэр иһиһи олоһуһун түөрэ үгтээһи
буолбутун уонна киһи олох олорор быһаһыһи, өй-санаа, билли-көрүү,
сүрдүһү тардыһтар кыһыһыһы бьаһыһыһыһы, биллиһи кырдыһи олорон
саһыһыһи.

«Көһөрүү» дьулаана.

Бэстэххэ Буор Ыларга сүөһүлээхтэр уһуунук оморбуттут. Тизээн кэдээр борохуот кэлбэкиэ сүөһүлэрбит мэттирэн экиритэн кый-бырах быралара, ол бостууктарга олус сыралаада. Үлэни кыйар улахан дьоммут, баарса тохтуур сирин уута диреэни кэмнээн, күрүө даала оңорбуттара. Борохуот бүтүн калар дини, сүөһүлэрбитин ол даалаа хаайан, борохуот каларин кэтэһэрбит. Борохуоптут калбат да калбат, ол аайы тоңуу-хатыы, сүөһү мадырааһына, дьон айманыыта, ытааһына-соңоһуна, кийи кута-сүрө тохтообот улуу кэдээн манна буолара. Тойоттор ыгымалара, бэстилиэттэх дьоммор манан биэрэххэ үс хонук калбатэх борохуоту кэлэ дьэн сымыйанан калларэн үтүс сырбытын ылбыттара. Үтүс сырмыбетыгар дьэ калбит этэ. Хаайан да тыраан устун хаампатах сүөһүлэр уонна борохуот баарсаны кытылга кыһан сымыйыны- сырдыгыныны шаарынан тыһа турарыттан сиргээн, аһаларытын хамсаналара, ону аахсар бокуой суох, биэр кэм түһэн былаан, сүөһү былаан түүннэх күн тохтоло суох «Алта» баарсада модьу маһынан анал оңоруулаах уйада калларэн бэйиһаабыттара, от сымһа ууран биэрбиттэрэ, улаханникын-кыралыкын байааттанынас тыһа кистибиһит, сыра сымба бөбө барбыта. Лена өрүс күһүнүн күүстэх, тыһыы тылаанан иһэрэ, куутуһуур модун хара өбөх бааһынан орута кырбаһа турара көрөгө олус дьулаана. Алта баарсаны сукусуруһунары сун көлөһүнэ ханаат дьэн ааттыр быаларынан баайан, борохуоптут улуу өрүс модун бааһын хайа тыраан, тус хоту дьэки түһүнэн кибистэ. Аһаас баарса үрдүгэр чөмөхтөһөн олорон иһэр дьомморго, бэйиэхэ өссө тыһыы дьулаан айан этэ. Оңкучак аанын курдук лок аанынан баарса иһигэр аллараа калларбиттэрэ, манна кэм тыла суох буолан бүтэй, сылаас курдута, түтүгэр уулаах этэ. Үрдүнэн хантаһын талгээн онно олорон, сытан абырамыһыт да, олус хараца синктэх дойдуга этэ. Силлэ тыла олус күүстэһэ, биэр кэм куутунаан, иһигэр омороро. Улахан дьомморбут - баарсалар сэттилибит быалара быһыына алдьархай буолла - дьэн наһаа аймаммыттара, баарса хаһайыһыгар куорма маһы тутуһа, көмөһө саба түһэн көмөлөспүттэрэ, өлөр-тиллэр мөккүөр манна буолбута. Баарсалар тутуһар быалара суох буолан, өрүс кээн көхсүгэр мээлэ, үрүө-тараа мһылаан хаалбыттара, сатаатар хараһаран эрэр буолан хойутаан туох буола турара билибэт, биэрэк көстүбэт этэ. Баарса хаһайыһынара ракетанан ытан ханна быаларын билэлэрэ, умуллубат кыһыл уоттаах лаампаны үөһэ будка үрдүгэр умалыттара. Борохуоптут чускууттан мала-ыла прожектарынан тыктаран баарсаларын көрдүүр айдааныгар түспүттэрэ быһыылаада, биэр кэм сырдык уотунан өрүс ньуурун курбуулуу тыктаралара.

Халлаан халын былытынан бүрүлүбүтэ, өрүс үрдэ хабыс-хараца буолбута, хата өлбөт биада тыла сымһа мөлөөн, онтон олох тохтоон хаалбыт курдук буолбута. Ол онугар өлгөмнүк хаардаан наамалыһыта, ол да сынан аһаабатада, малбыт сымһын хаарынан саба түспүтэ, хаардаах силбиккэ тоңуу-хатыы өссө күүһүрбүтэ. Халлаан сырдыар дьэрэ туох да тутуһуута суох баарсабыт өрүс сүүрүгэр оңустаран көңүл уста сылаһыта. Халлаан

сирдаабыгын кэниэ борсоуопшут ойбоһунан сыстан бэйэтигэр хам кэагинэн
бизэрэксэ тиксийиннэрэн испитэ, баарсатын барыгын булан, бизэрэксэ
тиксийиннэрэн баран, ханна эрэ баран, сүтэн хаалбыта. Сир халаан икки
ардыгар хаалыбыт дини өссө айманышпыт. Баарсага тулатыгар үчүгэй
бадайы оҥоруулаах оҥочолор баалаа сымдыалара, бууржа саанаа быалара
быстан түһүтэлээн, суох буолбуттар этэ.

Борохуопшут кэниэ кэпэс дэ кэлбитэ. Баарсалары иккилэи гына
бэйэ-бэйэлэригэр сыйыары баайталабыттар, үс субуржа оҥорон баран дэ
айанна турумушпунт. Бизэрэксэ сыстан борохуопшут саһаан мас тиэнэрэ.
Оҥоҕо айаннаан иһэн олбүт кырдыабатыр, оҥолору утуйар таастарыгар
суулаан, уҥуох тутан көмөн кырдыабыт. Бизэрэксэ балэмнэммит оту киллэрэн
сүөһүлэрбитин аһаталара, ол отторо олус көмчү этэ. Сүөһүлэр, сымдылар
баалаан турар мастарын кырдыабыт, уйа-хайа суох маҕарымылара, кистиллэрэ.
Баарса үрдэ биэр кэм айны сүөһүлэрин аймалыаннарынан өрө кыргыһа
олорбута. Оҥо жини курус айантан бары да ытаһа-сочоһо, аймана
айаннаабышпыт.

Ити курдук айаннаан Армылаах бизэрэксэ дини ааттаан, түүн хараҕа
кумах бизэрэксэ сүөкээбиттэрэ. Хаар халымнык түспүт этэ. Дьоммут: «халаан
сирдыар дьэри хонкорун, олорбут баарсабытыгар хааларын» - дини
көрдөспүттэрин ылыммакка, үлү күргүйдээн күүс өттүнэн сүөкээбиттэрэ.
Минна аһаас халаан аһыгар, тоҕуу хаар үрдүгэр бары суулаһан кутта
оттон, оҥо сыраллаан туран эрэ хоммушпунт.

Сүөһүлэрбит кытылга түһэрт да от көрдөөн үрүө-тараа түспүттэрэ,
кытыл сии оттоох буолан хаары кэһэ сымдыан мөччийбиттэрэ. Урут барбыт
дьоммут туох да бэлиэни хаалларбатахтар, сатаатар кэтэһэр харабыл кыһини
анаабатытар этэ. Сарсыарда сирдыкка эр дьоммут суолу-иһин көрдөөбүттэрэ
уонна олох аһын сиргэ сүөкээбиттэр дини быһаарбыттар. Минна үс холхуос
дьомно, сүөһүтэ сүөкээмитэ, кыһа да, сүөһү да элбэх этэ. Холхуостар:
«Кыһыл Сис» - биһиги, «Андреев» холхуос уонна Бахсы Толсонуттан кэлбит
холхуостар, улахан эр дьомнорбут сүбэлэһэн икки аһы хайдан, урут
кэлбит дьомнорун көрдүү, бизэри кэрийэ сүгэлээх, суол солоно-солоно
барбыттар. Кыһа, оҕо бөҕө ыарыйда, ордук улаханнык эдэр дьахтар,
Собакина Мотрена Николаевна, олох уйуттуммат буола малдыбата. Кэргэнэ
Ньукуус Собакин дойдутуттан аармыйада сэрингэ барбыт этэ. Кэргэнин
дьомно Силип Собакин эмээхсининэн урут «Киров» боркуотунан кэлбиттэр
этэ. Кэргэнин ийэтин-аһатын буаларыт буоллар - дьахтээбитэ. Дьахталлар
бары саба түһүн ^{сирдэһэллэр} сатаатар манар мнахтарбыт уолуталаан үүт
сыйыһын ман малыттарын малдыбыт дьомно, оҥолоро иһэрдалара, өлүөр
дьомно абыраабыта. Дэ итигирдик сордонон Кэбээйи сиргэр устан
испиһит. Эр дьоммут бары сиримы-айаны көрсүбүт аҕай дьомнор этилэр.
Хас да хонон дьоммутун буламмыт, хаалбыт өтөхөрү сэлбийэн, саҕалыы оҥо
симэн, хаары үрдүнэн кыстыктыһан буллубут. Бизэри буларбытыгар аҕам
Улахан Ньукулаас, сарсын Бокуруоп таһара, кыһынны хонук саҕаланар
дэбитэ. Илдьэ кэлбит аһыт саһаһа бүтөн эрэрин, ийэбит Маайа этэн,

салгыг хайдах даяанары толкуйдуурга туруорсубута. Бийиги хас да мал
буоламмыг Тогой дин сиргэ бигр хаалбыг балаангы салбийн, салалыг
оохтоон улаатыннардыг оино баалла: Минтэ Аммосов дьон, ийэтэ -
Мотуоһа, кэргэнэ - Настаа оолорунаан Афоня, Өлүөскэ, Өлөөнө, кыра
кыыстара Дуя баалара, Муиһаловтар дьинэ кэргэнэ, ийэлэрэ - Настаа,
кыыһа - ~~Мотуоһа~~ уоллара, кыра оҕо Оппуонһа, кыра Ньукулаас, оолорос
Маарпа, Өлүөскэ. Улахан Ньукулаастаах, бийиги мал ийэбит - Маайа,
адьинийи - Өлөөнө уонна мин, сорохторун бу дин өйдөөбөтүн, сүүрбэттэн
тахса киһи быһымылааҕа, учаратынан остуолга тиксэн аһымыг да
буолаахтан, тууһа суох убаҕаһыс да убаҕас уу хааһы сыһаан сорох күн
биирда ийэрбит.

Улахан дьоммут дьахтардым, эр киһилиин 1,5 м хааһынаах мууһа
ааларан олохтоохтору кытта мунхалаһалара да үксүн мэлэйэр быһымылаахтара,
олохтоох дьон туораталара, сутаанкылар дин аанһа ахтыбат, мөлөх
сыһманнаах этилэр, кэли дьоммут кыайыгас үлэһиттэри, коно сүүрүнээх,
сэмэй майгыһынаах, үлэни көрөн турбаттарын билэи сыһманнара тупсубута,
ордук таҕаспытын, ийэти бурдукка, балыкка уопсайынан аһымыр аска
мэһэйдэһэр буолан барбыттара. Үөрөх саастаах оолору бийигини хомуйан,
Синктэҕэ оскуола ийгэр хоннорон, интернат төрөһүн күнүгэ үстэ уу хааһынан
аһатан үөрөһүттэрэ, аспыт барыта тууһа суох буолара. Оскуолабыт тымыһы,
аһымыкыт кэмчи буолан кэли оҕо үксэ малдыбыта. Манна мин икхис
кылааска үөрөһүтүм, олус ырыгыт, дьүдүйүтүм, аҕыс удуоһум
аарымаһыта, арыҕа сыл тахсыгыт, икхис кылааһы бүтэрбит аатырбытым.
Быраатым Оппуонһа Омуоһап интернатка олорон ик тийигэр малдьан
Тогойго эбэттэн Мотуоһа эмээхсин, ийэтэ Настаа көрүүтүгэр дьинитигэр
сыһыта. Манна быраата Өлүөскэ эмнэ улаханньык малдьан сытара, кыра
кыыстара Дуя разиттан дьүдүйүн 1943 с. саас олохтообута. Эбэлэрэ
Мотуоһа барахсан, ийэбит Маайа илдьэ барыт Сомуорка, Харачаас дин
биирди ынахтаах этибит. Ынахтарбыт ~~уһуу~~ буолаһынар абыраабыттара, ону
иккэ эмээхсин сыппайан ман ылан кыһынһаран, оолоругар эмн курдук
ийэрдэн, оолор бырдмалара быстыбатаҕа буолуохтаах, ийэлэрэ Настаа
күнүктээн мууһаҕа смалдьан ыран - сылайан, биир-иккэ улахан собо
балыктаах калээхтирэ, ону мининээн буаһаран, ырыһах оолорун,
эмээхситтэрдик суорбаһа суулаан, көтөһөн олорон аһаталара. Ийэ барахсан
бу хоргууулаах олохтон туһа да сылайдар сэннэтэ эһиннэр, оолорун
тыһынаах хаалларары түүннэри быһа бизбэйдэни көрөн хоннохтуура, күнүһүн
эбэлэригэр хаалларан мууһатыгар барара. Эдьинийи Настаа сылайбат
сылайыһыһаарын, боруон туһа, өстөөх кыайтарарын туһа дин, үлэһин-хамсы
эр дьону кытта тэҕэ үлэһини билгин сөҕө саньыбын. Бу аспыт үйэ
биир көрүм, сылайбат сылайыһыһаах саха дьахтара, үтүөкүннээх ийэ киһи
итэ.

Манна Тогойго саас, таһырдыа хаар быһыта сирэспит кэмэ. Адам
Улахан Ньукулаас фермаҕа үлэһин этэ. Сааскы каникул быһымылааҕа,
тыһыһыһа ордубут дьон бары баарыт, үксүбүт ороммутутар сытабыт.

Эднийнм Өлөөн - адам аара суолга охтон хаалаа - дини айманан таһардыттан киндэ, ким үрүк-түрүк өттө таһардыа тахсан көрдөөбүтүт, ыраах охто сыгара харааран көстөрө, мас соһор салааскаалах аҕабытыгар тийибиппит, олох саниета этэн кыайан турбат буолбут этэ. Куулага көһүөнүн өлбүт сүөһү этин албах баҕайынны сүкүтүт этэ, бэйэтин салааскада соһон адалан ороңцо сытмарбыппыт, оҕолор үттөрүттэн үттээх хойуу хатың чээритинэн көһүөрүлүбүт чэйи, өйөөн оморон иһэрдибиттэрэ. Аҕабыт саниета хан, харадын көрөн, тылаан кэлбитэ. Сүтэн аҕабыт этин хат баран, салааскада соһон аҕабыппытын Мотуоһа уонна иһэм Мазыалыын кырбастаан дьукаахтарга үлээрбиттэрэ. Мунхаалап Настаа оһох чанчыгар оморон өлүүтүн чараас гына быһа-быһа, уокка салаан, үтөн сибитинэн барбытын, буойан көрбүттэрин олох истибэтэ, Настаа иһаа тылаах дьахтар этэ, үнтү үөбүтэлээн олох тутаһаппыта. Кыһа Марфа, уола Оппуонна ороннорутар сыталлара, онно илдьэн буспут этиттэн бээрэн аһаппыта, кыһа үчүгэйкээн кэрэ моһуоннаах 16-17 саастаах, чороччу улаангыт оҕо этэ. Уола Оппуонна дьүдүөх, аккыран, муус маңан оҕо этэ. Ийэлээх кыыс ноңуо күнүгэр иккинн утуу-субуу өлбүттэрэ. Ити курдук Афанасий Петрович Мунхаалав биэс саастааҕар олох төгүрүк тумайах хаалбытын, аһамыктаах сиргэ интернакка омордон тыһынаах хаалларбыттара. Билигин саха норуота бүтүннүү кини туттар үтүөкүнээх, саханы саха дэппит киһи Афанасий Петрович Мунхаалов. Ол кини этэ. 1943-1944сс. үөрэх сылыгар олох кэм тупсубута. Бастаан интернакка сибидиссийинэн Дмитрий Петрович Лазарев, дойдубут киһитэ, үлээбита. Кини кыһамыһынаа сүүрэн-көтөн, оскуолада балаҕан салҕатан интернат дьэ кэчээбита, арыый да усулуобуйабыт тупсубута. Кэбээйигэ оройуон киһингэр сатыы кини хас да кело атынан бурдук, саахар, туус, балык, арым туруорсан адалан тыһааппытын уһаппыта. Калли директор буолан оскуолаһы, интернаты бүтүннүү дьаһайбыта. 1942-1943 үөрэх дьомыгар I Спиктэ оскуолатын директора - Холмогоров Баһылай Дьөгүөрөбис - 1943 с. сарыга барбыт, зануһунан Мария Ивановна Колмогорова, учууталлар: Захар Васильевич Афанасьев, Назар Харлампьевич, Аграфена Егоровна Федосеева, Гаврил Гаврильевич Тороев, оскуола занхоһа - Алексей Егорович Колмогоров этилэрэ. Дмитрий Петрович Лазарев Василий Егорович Колмогоров сарыга барбытын кини оскуола директорунаа оморон I Спиктэ оскуолатын улаханнаах тупсарбыта, билигин көс оҕолорутар үтүөтэ - өҕөтө олус улахан этэ. Оччоттоогу оҕолор билигин күн киһитин курдук көрөбүт. Билигин тыһынаах хаалбыт тобох оҕолор да кырылдарбыт кинини сүрэхпитигэр-бээрбытыгар илдьэ сылдьабыт, кини үс күлүгэр сүгүрүйэбит.

Аас-туор олохтон, I Спиктэ сарыгар уотугар 25 киһибит тыһыһаан, хоргуһан сырдык тыһынара быстыбыттара, саас үйө тухары онно хаалбыттара 1944 с. саас Нам оройуонун райсоветын председателе Аргунов А.И. кэлэн агитациялаан Нам оройуонутар Маймаҕада холбоһон Намца билиһэ кэлэн дини ыңырымын дьоммут үөрүүтүн ыһааппыттара. 1944 с. саас муус устарга тобох сүөһүлэрин, сылгыларын үүрэн 29 хаһаайыстыба, 65 киһи, ол иһигэр 26 үлэһит, 29 оҕо колхозтарын аатынан бөчөөтүн, тобох 35 ынахтарын, 16

смагмаларын иддээ хас биирднэлэрэ сайабылманыа суруйан Маяковскай аатынан колхозка членнэн кирибиттэр этэ. Адам Улахан Ньукулаастыын, кини кыһытгар фельдшер Матрена Николаевна Сиктэттэн 25 көс сиргэ Тыйаада төттөрү Харачаас дин ынахытын салааскада холбоон, сатыы оино олоро барбыппыт. Аара ынахыт Дьорбос дин сиргэ торбостоон баран кыйан турбат буолбутум олорон этин айан дьонугар атымылаан, төбөтүн туйаран тириитигэр суулаан салааскабытыгар тизээн иддээ барбыппыт, саас тийибиппит. Ийэм Маайа ынаа тириитэ, төбөтө, туйаада эрэ тийибитим көрөн, ынахытын айылан ытаата-соооото, улаханник аймаммыта, бары да кэри-куру буолуппут. Эдьийим Мотрена Николаевна миниги сонно туту баттахпын кырыан, эппин сууйан, ымылым ыраастаан, быттан-былахыттан босхолообута, баспыттан-атахпар тийэ сааа тааас көтөрдүбүтэ, ол наһаа үтүгэй этэ. Салаас истиң сыманын олохтообута, манна тото-хана айыыр ас даһый этэ.

Манна, Дмитрий Петрович Лаварев, Тыйаада оскуола директорынан аһаанан, оскулатын ремонттан, I Сиктэттэн малын сыманын туос тыыга тизээн, Лена өрүбү тацнаары аһымынан кэбиспит, таас тумустаах Лууха үрөһүн өрө өксөйөн, хас да биэрэстэ усталаах кута маары туораан, Күндээдэ эбэнэн устан, Тыйаада субу аһай калбитин истэн баран адам улаханник сөхтө - махтайда, билэр кийитэ калбититтэн олуһун үөрдө-көттө. Дьэ ити киниттэн сотору күтүөт буолан, Мотрена Николаевнаһыын 4 уол I кыыс оҕолоһон, оҕолорун барытын ыал оҕорон баран, орто дойдуттан барбыттара. Төрөөбүт сирдэригэр-уоттарыгар көмүс удуохтарын көтөүстүм, көрүлүбүт кэспин толоруннум. 1945 с. кыйымын Тыйаада үһүскэ үөрэнэ сымдыан, мам ыйын 11 чыһылматыгар истибиһипит. Улуу Кыйымы үөрүүтүн курдук өрөгөйү, дьон барахсан харах уулаах үрдүк долгуйуутун, үөрүүтүн-көтүүтүн курдук улуу үөрүүлээх бырааһыннык аан дойдута суоҕа буолуо ээ, днэх курдук саныбын.

1945 с. сайын баарса үрдүгэр олорон дьоммутутар Мархаа көһөн кэлбиппит. Манна Үрүң Күөл начальнай оскулатыгар 4 үөрөнэ сырыттаһына, Чурапчы Дирец дэриэбинэтигэр эдьийим Матрена Николаевна ыңыттаран, көһөн кэлэн Минтөрөй ийэтинин Огдоочуһа эмээхсинин, балта Чыскамай Маасалыын бары биригэ балыһа днэ салбааһыныгар олорубуппут. Ийэм Маайа эмээхсин балыһада санитарка, оһох оттоочу буолбута, бары биригэ олорубуппут. 1945-1946 үөрөх сылыгар Дирец 4 кылааһы үөрөнөн бүтэрбитим. 1946-1947 үөрөх сылыгар 5 кылааска үөрэммитим. Бэһискэ икки сым хаалан үөрөхпүн быраһан, Күндүлгэ сүөһү көрүүтүгэр үлэлэбиптим.

Сэригэр мар сылларын кэмнигэр Хоту, Кэбээйи оройуонутар күүс өттүнэн көйүрүлэн, үүрүлэн, олох да оино олохтуур гына дьаһал оҕорбонко, соруйан курдук, сир тоһмутун кэниэ хаар үрдүгэр, аһаас хаһааһы кырдыаастары, оҕолору-уруулары мөһөн-этэн, үүрэн-үтүрүйэн, өлөр өлүү ааныгар умса аһымыбыт эбиттэр. Кыһыпта баар ээ, олохтоохтор биһи кэлэрбитин билбэттэрэ, сутаан хара хоруо буолбут дьон кэлэлэр дини, куттанан бөл

дьиэҥэ кылларбэтэх түбэлтэлэрэ эмнэ баар. Сутааҕы Чурумчулар дьэи күлүү-
ваак гына көрсүбүттэрэ. Бу дуо тэрийһин, оччотооҕу советскай кыһи дьонун
сирэ-туома дуо? Ама да аастытын иһин сүрдээх амьрыһын сирэ этэ. Ол
сыанаммматаҕа билиги тыһынаахтарга, сол да сорунуулаах өлүүххэ дьэри
бүһүт атырастыбыла ананан күн сириин көрбүт буолаахпыт дьэи харыс
хаалабыт, сүөм түһэбит. Оччотооҕу оҕолор 70 саастарын аһан эрэллэр, ити
нар олох содула уһаппата буолуо, олохпут усталаах туоратыгар дойду иһиэ,
былаас иһиэ дьэи үлээбэбит, сүүрбүт кэлөһүмүт дойдута кылларбит кылаата
суох дьон курдук, күлүккэ тутулам бу ордо дойдуттан арахсыах муурут
буолааҕа.

Билии I Сийектэҕэ Төһөйгө өлүү былабайыттан ордон кэлбит оччотооҕу
оҕолор билигин да баарбыт ээ. Чэ холобур, ССРС уонна Саха АССР
Верховнай Советын депутатынан тыалаа сымдыбыт, 1965 с.
П.А.Ойуунускай аатынан Саха Государственной премиятын бастакы лауреата,
Россия, СР народной художника Афанасий Петрович Мушкалов, ССРС
культуратын туйгуна, сценарист ветерана Афанасий Дмитриевич Аммосов,
Новосибирскайдааҕы Вектор Бест сабымылаах АО вирусология, биотехнология,
геомедицинская технология средствларын научнай чинчийэр институтун
төрүттээбит бастакы директор, научнай консультант Россия Государственной
биримийэтин лауреата Алексей Дмитриевич Аммосов, арым сымарын
маастара, хас да төгүл Россияҕа биримистээх миэстэни ылабыт Елена
Дмитриевна Илларионова, ЯГУ саха тылын факультетын старшай лаборант
Елена Николаевна Аммосова, тыа хаһаайыстыбатын үлэһитэ, сценарист ветерана
Тит Николаевич Аммосов, билигин да сүбэ-таһа дьоннорубут. Үтүө
сүбөһиһит, эдьиийбит, тыа, үлэ ветерана Марфа Николаевна Макарова.
Дьэ ити курдук.

Тит Николаевич Аммосов ахтыгыттан.

29.01.05